

Wladimir Andreff*

Kun je je tegen multinationals beschermen?

Opmerkingen over de economische strategie van links in Frankrijk

Tot 10 mei 1981 pleitten linkse Franse economen voor een gematigd neo-protektionisme, dat ten goede zou moeten komen aan een ontwikkeling op eigen kracht van de Franse industrie. Zij waren tegen het systematisch instandhouden van een sterke munt, en op ideologische gronden ook tegen een te grote bewegingsvrijheid voor multinationale ondernemingen. Dit pleidooi uitte zich in een kritiek op de ideeën van de regering-Barre. Die zag de voornaamste oorzaak van de economische crisis van Frankrijk in de buitenlandse druk, voortvloeiend uit de mondiale economische recessie en de twee olie-krisen. In 1983, na de derde devaluatie van de franc, spreken dezelfde linkse economen¹ zich ervoor uit dat Frankrijk veel buitenlandse handel blijft drijven,² deel blijft nemen in het Europees monetair stelsel, zich aanpast aan de buitenlandse eisen (vermindering van het betalingsbalanstekort en de buitenlandse schuld), buitenlands kapitaal aantrekt en de internationalisatie van zijn ondernemingen helpt versnellen. Dit alles is onderdeel van een totaalvisie die de internationale economische problemen — wederom — beschouwt als de fundamentele bron van de economische moeilijkheden op wereld-schaal.

Zo'n tegenstelling tussen de oorspronkelijke bedoelingen van links en de werkelijke economische strategie na twee jaar aan de macht te zijn, valt ook op andere terreinen aan te wijzen: dat van de stimulering van de groei, de koopkracht, de planning, de werkgelegenheid. Het merendeel van deze afwijkingen van het programma wordt gerechtvaardigd met een verwijzing naar de buitenlandse druk. Diegenen onder de linkse economen, die bereid zijn zich af te vragen of er misschien

* Hoogleraar economie aan de Universiteit van Grenoble. De vertaling en bewerking kwamen tot stand met medewerking van Marius van de Westeringh.

1. Althans zij die de officiële visie op de economische politiek verkondigen.
2. Niet minder dan haar belangrijkste handelspartners, ondanks een algemene tendens naar protektionisme.

sprake is van een mislukking van de sinds mei 1981 door Frankrijk gevoerde economische politiek, schrijven — of ze nu voor- of tegenstanders zijn van het protektionisme — allemaal een deel van de mislukking aan deze druk toe.³ Men kan een verklaring voor de signaleerde tegenstelling zoeken in keynesiaanse denkbeelden, waarvan een belangrijk deel van links ontegenzeggelijk de invloed ondergaat. Daarin is de *nationale economie* het voornaamste studieobject en toepassingssterrein van economische politiek;⁴ vanuit die nationale economieën komen de interdependenties voort die tezamen de wereld-economie uitmaken. Aan de andere kant kan men aan de Franse ervaring ook argumenten ontleen om de schadelijkheid van het protektionisme en de ongeschiktheid van het traditionele instrumentarium daarvan aan te tonen.⁵ Onder de oorzaken van de ondoeltreffendheid van het protektionisme noemt Henner (1982) — zonder daar al te veel nadruk op te leggen — de importactiviteiten van vestigingen van multinationale ondernemingen. Maar men moet ook constateren dat het huidige debat over het protektionisme in Frankrijk zich weinig rekenschap geeft van de directe investeringen door multinationals en de mogelijke gevolgen daarvan voor de effectiviteit van bescherming van de Franse industrie en markt. Dat is het probleem dat wij hier kort aan de hand van vier vragen onder de loep willen nemen: houdt het linkse neo-protektionisme eigenlijk wel rekening met de konsekwenties van de activiteiten van multinationale ondernemingen? Wat hield de afgelopen twee jaar de strategie ten aanzien van de directe internationale investeringen concreet in? Is deze strategie in overeenstemming of in tegenspraak met het neo-protektionistische doel van herovering van de binnenlandse markt? Wil zij de Franse economie aanpassen aan de internationalisatie van het kapitaal of juist beschermen tegen multinationals?

I Een gematigd protektionisme: de herovering van de binnenlandse markt

61

Bertin (1982) heeft terecht beweerd dat de politiek die op de herovering van de binnenlandse markt gericht is, niet strookt met het klassieke protektionisme. In feite werd de basis van deze politiek pas vlak voor 1981 gelegd, met name door Mistral (1979), sindsdien gevolgd door verschillende onderzoekers, door degenen die verantwoordelijk zijn voor de economische politiek, en officiële documenten.⁶

3. Zie bijvoorbeeld de verder zo verschillende benaderingen van Beaud (1982) en Lipietz (1982).

4. Het plaatsen van economische analyses binnen een nationaal kader is de belangrijkste erfenis van het keynesianisme, aldus Radice (1982).

5. Zie Henner (1982) voor wat betreft deze ineffektiviteit.

6. Zie o.a. Mistral (1982a), Grjebine (1982), het Interimplan 1982-'83 (Plan intérimaire, 1981) en de voorbereidende werkzaamheden voor het 9e Plan (1984-'88).

We kunnen allereerst constateren dat de uitwerking van deze strategie plaatsvindt binnen de kontekst van een geringe tarifaire protektie van de Franse ekonomie in de jaren zeventig (Messerlin, 1982): lage invoer-rechten, een grote mate van openheid voor buitenlandse produkten. Dit werd ten dele gekompenseerd door de toename van de niet-tarifaire protektie: subsidies aan de industrie, exportsubsidies en andere middelen (Bobe, 1982). Niettemin werd keer op keer gezegd dat "protektionistische maatregelen niet het beste middel vormen voor de herovering van de binnenlandse markt" (Bellon en Chevalier, 1983), en dat "Frankrijk een open ekonomie heeft en in de toekomst zal behouden" (Plan intérimaire, 1981). Er was dus sprake van een gematigd neo-protektionisme.

Volgens deze benadering is het handelsbalanstekort niet zozeer het gevolg van een verslechterde exportpositie van de Franse industrie, maar van het groeiende deel van de binnenlandse markt dat in handen raakt van buitenlandse producenten. Zo steeg het door import gedekte deel van de binnenlandse markt voor industriële produkten tussen 1970 en 1979 in z'n geheel met 15%; ook alle sektoren van de industrie afzonderlijk geven in het decennium 1970-'80 een hoogtepunt te zien van deze penetratie. De voornaamste oorzaken kunnen volgens Mistral liggen in 1) afwezigheid van binnenlandse producenten in de sektor, 2) inefficiëntie van de ondernemingen of 3) onvoldoende produktiekapaciteit in een sektor die overigens wel de konkurrentie aankan.

De herovering van de binnenlandse markt wordt dus, sinds mei 1981, als eerste taak gezien vóór het verhogen van de exportkapaciteit.⁷ Gezien de oorzaken van de buitenlandse penetratie is de herovering van de binnenlandse markt volledig afhankelijk van het succes van een *industriepolitiek* die de nationale produktiekapaciteit door middel van investeringen wil verhogen, de efficiëntie van Franse ondernemingen door vernieuwing van het produktieapparaat wil verbeteren en via een toename van het technologisch onderzoek het opkomen van Franse nationale producenten wil bevorderen. Daarmee zou tegelijkertijd de hoeveelheid exportproducenten vergroot worden. Ondertussen weet men dat niet alle markten tegelijk heroverd kunnen worden: het neo-protektionisme moest dus *selektief* zijn.

Om de keuze van de als eerste te heroveren markten te begrijpen, moet deze strategie in het licht bezien worden van de algemene doelen zoals die aan de Franse ekonomische ontwikkeling sinds mei 1981 gesteld worden. Het eerste doel werd als volgt geformuleerd: "de onmiddellijke bescherming van de werkgelegenheid gaat boven de

7. Het Interimplan pleit desalniettemin voor een aktieve exportpolitiek, aanpassing van de steunverlening aan de

exportbevordering en een versterking van de Franse handelspositie in het buitenland.

herovering van de binnenlandse markt" (Mistral, 1982a). De industrie-politiek gaat dus vergezeld van keynesiaanse stimulering van de vraag.⁸ Het tweede doel is dat van een autonome en onafhankelijke groei van de Franse economie, gebaseerd op een proces van *eigen* accumulatie. Een dergelijk accumulatieproces wordt als noodzakelijke voorwaarde gezien voor het opnieuw samenhangend maken van de nationale produktie.⁹ Deze samenhang is verloren gegaan door de internationale arbeidsdeling waarin ook Frankrijk is opgenomen. Om deze samenhang in het produktieapparaat tot stand te brengen is de zeggenschap over een aantal industriële sectoren van beslissend belang: deze bepalen dus de volgorde van de te heroveren markten. De op het binnenland gerichte ontwikkeling gaat van de veronderstelling uit dat Frankrijk zijn eigen *investeringsgoederen* kan produceren, benodigd voor de kapitaalakkumulatie, in eerste instantie op nationale, maar later ook op mondiale schaal. De beslissende rol van de kapitaal-goederensektor wordt nog eens geaccentueerd door de mogelijkheid van invoering van automatisering en grote veranderingen in de organisatie van de arbeid. Daarnaast laat de produktie van deze sektor ruimte over voor verandering van het konsumptiepatroon (duurzame goederen) en voor de geografische verschuiving van sommige industrieën, aldus Mistral. Deze sektor bepaalt de plaats die een nationale economie inneemt in de hiërarchie van de wereldmarkt.¹⁰ Overigens moeten we er wel op wijzen dat de binnenlandse kapitaal-goederenmarkt niet de markt is waarin buitenlandse producenten het meest zijn binnengedrongen, noch de markt waarin hun aandeel het snelst groeit; Nezeys (1982) benadrukt zelfs dat de situatie in Frankrijk in de loop van de jaren zeventig voortdurend verbeterd is. Het deel van de import dat gedekt werd door export van kapitaal-goederen steeg van 0,98 in 1970 tot 1,42 in 1978 en bedroeg in 1981 1,33. De groei van het aandeel van de import van kapitaalgoederen werd dus meer dan gekompenseerd door de groei van de export van die goederen. Gezien in het licht van deze feiten moet de aan de kapitaalgoederensektor toegedachte rol beschouwd worden als een erfenis van de traditionele marxistische theorie in de linkse economische strategie. Deze erfenis gaat in het bijzonder terug op de periode dat die theorie vertaald ging worden naar de opbouw van een socialistische economie.¹¹ Daarom geven sommige auteurs (waaronder

8. Met het risico – waarop Grjebine (1982) al wees, en dat vervolgens ook werkelijkheid werd – dat een opleving een snelle vergroting van de import met zich meebrengt; groter dan welke groei van de export dan ook.

9. Zie Mistral (1979). Het idee van samenhang van de produktie kan bij vele auteurs teruggevonden worden, en wel in het bijzonder bij Palloix

(1978) en Bernis (1983), die dit idee oorspronkelijk ontwikkelden.

10. De benadering van Mistral valt hier samen met die van Palloix (1978).

11. De voorrang voor de ontwikkeling van de produktiemiddelensektor werd door Stalin zelfs gepresenteerd als 'objektieve wet' in het kader van een socialistische planeconomie.

Grjebine, 1982) integendeel de voorkeur aan een herovering van de energiemarkt en vermindering van de energie-afhankelijkheid van het Om welke markt het ook gaat bij voorkeur, in elk geval zal de *publieke sektor* – vergroot door de nieuwe nationalisaties – de hefboom voor de heroveringspolitiek moeten vormen, of dat nu gebeurt via de bescherming of herstructurering van bedreigde industrieën, door grote investeringen in basisindustrieën, het vernieuwen van het productieapparaat door een forse deelname aan onderzoeks- en innovatie-inspanningen¹² of door het financieren van de economie door middel van nationalisaties van banken.

De lezer zal opgemerkt hebben dat in het kader van deze economische strategie nergens gerept wordt over directe buitenlandse investeringen in Frankrijk, Franse investeringen in het buitenland, internationalisatie van het kapitaal of de invloed van (Franse of buitenlandse) multinationals op de nationale economie.¹³ Dat komt doordat in de hele logika achter de voorgestelde strategie geen plaats is voor internationalisatie van de productie; met andere woorden, elke overweging met betrekking tot die internationalisatie is overbodig bij het formuleren van de politiek die gericht is op de herovering van de binnenlandse markt. Het is uiteindelijk de *markt* en niet de binnenlandse *productie* die heroverd moet worden. Men wil de importen verminderen en niet het aandeel van in Frankrijk gevestigde buitenlandse ondernemingen in de productiecijfers van de verschillende nationale sectoren. De fixatie op de handelsbalans en de goederenstromen ontnemt het zicht op de kapitaalbewegingen en de transnationale productie van de ondernemingen. Nationalisaties en vergroting van de publieke sektor worden als enige middelen ter beheersing van de economie aangeprezen, wederom een oud marxistisch cliché. De praktijk zal snel de ontoereikendheid van deze middelen aantonen binnen het kader van een versnelde internationalisatie van het kapitaal die in alle onderdelen van de Franse economie zichtbaar wordt.

2 De strategie tegenover de multinationals

Wat onderzocht moet worden is hoe de sinds mei 1981 gevolgde economische strategie stimulerend of belemmerend heeft gewerkt op de investeringen van Franse ondernemingen in het buitenland en buitenlandse investeringen in Frankrijk.

12. De uitgaven aan Research en Ontwikkeling moeten in 1985 2,5% van het Bruto Binnenlands Produkt bedragen, aldus het 9e Plan.

13. Er zijn er maar weinig, die een nadere precisering geven van de rol van

de directe investeringen in de totale strategie. Er zijn er nog minder (Lienart (1981) is er een van) die de suggestie doen dat de staat buitenlandse investeringen aan strikte regels moet onderwerpen.

Deze problemen hebben nooit centraal gestaan in het kader van de herovering van de binnenlandse markt. "Door het internationalisatieproces slechts aan het reeds geïnternationaliseerde kapitaal te relateren ontstaat een verminkt beeld van de wereldwijde kontradikties", aldus Mistral (1982b). Multinationale ondernemingen en de penetratie van buitenlands kapitaal ontbreken in de analyse van het accumulatieproces en dus ook in de vaststelling van de binnenlandse accumulatie en de herovering van de binnenlandse markt. Niettemin "moet begonnen worden met het opzetten van produktie-eenheden van internationale omvang" (Mistral, 1982a). Want dat is "de noodzakelijke voorwaarde om de ondernemingen waarom het gaat een redelijke concurrentiepositie te bieden op het gebied van produkt-assortiment, distributie, verkoop en toegang tot financiering". De fixatie op de *markt* is daarmee opnieuw bevestigd en de internationalisatie van de Franse produktie weer naar de achtergrond verschoven.

Maar als het erop aankomt een concrete strategie toe te passen ten aanzien van de buitenlandse expansie van Franse firma's, ondergaat het betoog een lichte zwenking. In het voorlopige plan (Plan intérimaire, 1981) staat: "De vergroting van de publieke sektor zal zowel de ontwikkeling van internationaal georiënteerde Franse handelsondernemingen als een beter gebruik van Frans bankkapitaal in 't buitenland stimuleren" (p. 118), en zal ervoor zorgen dat "in belangrijke sectoren het Franse bedrijfsleven een stevige positie in de wereldhandel behoudt, *op basis van goederen, geproduceerd in Frankrijk zo goed als in het buitenland*, indien technische, commerciële of zelfs politieke factoren daartoe noodzaken. De uitbreiding van de publieke sektor is het middel bij uitstek om dit resultaat te bereiken" (p. 152). Deze strategie betekent dat men "de genationaliseerde bedrijven niet louter meer ziet als overheidsinstellingen (...), maar als *genationaliseerde multinationale* bedrijven, die zijn blootgesteld aan concurrentie van het binnenlandse of buitenlandse kapitaal op hun eigen werkerreinen" (Bellon en Chevalier, 1983). Dat de praktijk er een is van een doorlopend proces van internationalisatie van de Franse ondernemingen wordt overigens officieel onderschreven: al op 14 mei 1981 verklaarde Delors: "Ik ben voor Franse multinationals".¹⁴

Zulke verklaringen zijn niet zo verbazingwekkend, als je de internationalisatiegraad van de Franse produktie kent. In 1978 hadden Franse industriële ondernemingen 3991 vestigingen in het buitenland (C.E.R.E.M., 1981). Volgens dezelfde bron beschikten Franse banken in 1979 over 707 buitenlandse vestigingen, terwijl hun activiteiten buiten Frankrijk tussen 1974 en 1979 een twee maal zo grote groei te

zien gaven als hun binnenlandse werkzaamheden. Bovendien vonden van de 668 gevallen van fusie, overname of deelneming, waarbij Franse industriële groepen betrokken waren, er 313 in het buitenland plaats. Daarbij waren de genationaliseerde groepen de koplopers: Renault ondernam 23 van dergelijke operaties in het buitenland tegen 13 in Frankrijk, Elf Aquitaine 26 in 't buitenland en 37 in Frankrijk. Hetzelfde gaat op voor de groepen die nog genationaliseerd zouden worden: in de periode 1973-'81 waren de cijfers voor PUK 28 in en 27 buiten Frankrijk, voor Rhône Poulenc respectievelijk 28 en 25, voor Thomson 37 en 33, de SGPM 21 en 17 en de CGE 55 en 38.¹⁵ Dit soort gegevens konden in de economische politiek van na mei 1981 moeilijk over het hoofd gezien worden. De hierboven aangehaalde verklaringen geven aan dat de Franse multinationals in deze algemene richting van internationalisatie van het kapitaal zullen voortgaan. Men zou zelfs kunnen volhouden, dat de wisselkoerspolitiek ertoe neigt de Franse investeringen in het buitenland te bevoordelen. In feite was de franc in de periodes tussen de laatste drie devaluaties telkens overgewaardeerd; dat maakte buitenlandse investeringen gemakkelijker (en minder duur) dan wanneer de Franse munt van meet af aan aan de andere Europese valuta zou zijn 'aangepast'.¹⁶ Franse partikuliere en (pas) genationaliseerde ondernemingen zijn sinds 1981 kortom zeer actief op het internationalisatiepad geweest. We zullen verder niet stil blijven staan bij de vele pas in het buitenland (vooral in de VS) geopende vestigingen van partikuliere groepen zoals BSN, Laffarge, Périer enzovoort, maar onze aandacht richten op de publieke sektor.

66

De nieuwe meerderheidsdeelnemingen in 4 industriële groepen (Matra, Dassault, ITT, Roussel Uclaf) en 2 financiële groepen hebben het aantal door de staat betaalde werknemers doen stijgen van 1,088 miljoen tot 1,763 miljoen (Thollon Pommerol, 1982). Het aandeel van de publieke sektor in de industriële produktie is tussen 1981 en begin 1983 gestegen van 15,7% tot 28,9%, terwijl het aandeel in de industriële export steeg van 12,3% tot 31,4% en in de totale investeringen van 41,1% tot 49,8%. Met uitzondering van vestigingen van buitenlandse banken in Frankrijk, staat de gehele bankensektor voortaan onder controle van de staat. Deze veranderingen schijnen de strategie van de genationaliseerde banken en ondernemingen niet veranderd te hebben: *deze is nog steeds op verdere internationalisatie gericht*. De produktie in het buitenland is niet verminderd, vestigingen buiten Frankrijk zijn in het algemeen niet gesloten. Rhône Poulenc bijvoorbeeld heeft na de nationalisatie nog steeds 33.000 werknemers

15. Zie voor meer gedetailleerde informatie: Michalet (1983).

16. Hetzij door een sterke devaluatie

reeds in juni 1981, hetzij door een zwevende franc buiten het Europese monetaire stelsel.

in het buitenland op een totaal van 89.000, en zeer dynamisch opererende buitenlandse dochters, zoals May & Baker (VK). Het is dus veeleer een omgekeerde beweging die zich sinds twee jaar aftekent: een vergrote penetratie van Frans kapitaal in het buitenland. Hetzelfde geldt voor de bankensektor: Paribas nam om het verlies van haar Belgische en Zwitserse filialen te compenseren in 1981 Sung Hung Kai (Hong Kong) gedeeltelijk over en Crédit Lyonnais kwam in april 1983 in het bezit van Slavenburg. Hetzelfde scenario in de industrie: vanaf het geslaagde bod van Elf op Texas Gulf in 1981 tot de machinaties van Thomson rond Grundig en AEG-Telefunken, overigens kulminerend op 25 april 1983 in een overeenkomst met JVC voor de productie van videoapparaten onder Japanse licentie.¹⁷ Denk verder aan de joint-venture (50-50) van Rhône Poulenc met Dai Nippon voor de productie van silikonen. Voordat we konklusies in termen van ontoereikendheid van het protektionisme gaan trekken, kunnen we in ieder geval constateren dat de Franse publieke sektor sinds mei 1981 stevig bij de internationalisatie van de productie betrokken is. Zonder

Resultaten van generationaliseerde ondernemingen in concurrentiesektoren in 1982 (mrd FF)

tabel 1

	omzet	bruto zelf-financieringsmarge	winst/verlies	export
Rhône Poulenc	20841	1026	+ 345	5172
PUK (Péchiney)	20882	- 575	-1555	n.b.
Saint Gobain*	24430	1167	+ 112	4033
CGE	25660	n.b.	n.b.	6800
Thomson	22770	218**	- 119**	n.b.
CII-Honeywell Bull	3444	- 51	- 501	736
EMC	4551	76	- 69	848
GdF Chimie	6493	- 331	- 595	2350
Usinor	14788	- 480**	-1283**	n.b.
Sacilor	13100	- 607**	- 986**	3233
Renault	50394	920	- 900	15547

n.b. niet beschikbaar

* geen statistieken beschikbaar, gebaseerd op schattingen

** alleen voor de moedermaatschappij

Bron: Observatoire du secteur public

67

17. Deze productie zal in twee fabrieken plaatsvinden. De ene in Berlijn in een fabriek die vroeger aan Telefunken toebehoorde, de andere in Frankrijk die de toelevering aan Thomson, JVC

en Thorn (VK) verzorgt. Welke binnenlandse markt helpt de generationaliseerde Thomson nu eigenlijk te heroveren?

tabel 2

Aandeel van genationaliseerde ondernemingen in de omzet per industrietak (in %)

	voor de nationalisaties	na
zware metaalindustrie	1	80
staalindustrie	1	58
non-ferrometaalindustrie	13	63
chemische basisindustrie	23	54
kunstvezels	0	75
plasticindustrie	4	15
parachemische industrie	5	14
farmaceutische industrie	9	28
glas	0	35
bouwmaterialen	1	8
papier, karton	0	9
gieterijen	4	22
metaalbewerking	2	8
gereedschapsindustrie	6	12
industriële uitrusting	3	14
zware industrie (bruggenbouw e.d.)	0	5
wapenindustrie	58	75
informatika-industrie	0	36
elektrische materialen	0	26
huishoudelijke en professionele elektronika	1	44
huishoudelijke apparaten	0	25
scheepswerven	0	17
vliegtuigindustrie	50	84
alle industrietakken	18	32

Bron: Ministerie van Industrie

68

dat dit overigens de verslechtering van de resultaten ervan afremt (zie tabel 1).

Onder deze omstandigheden kon de gehele of gedeeltelijke nationalisatie van grote delen van de industrie, zoals die heeft plaatsgevonden, geen bescherming bieden tegen de internationalisatie van het kapitaal en de effecten daarvan op de binnenlandse markt en de buitenlandse handel. Dat het aandeel van de staatsbedrijven in het produktiecijfer van Frankrijk na de nationalisaties van 18% tot 32% steeg (zie tabel 2), geeft geen enkele garantie voor bescherming van de nationale industrie tegen multinationals. In ieder geval niet tegen de (genationaliseerde) multinationals van Franse oorsprong! Let wel: van alle in Frankrijk aanwezige buitenlandse multinationale ondernemingen zijn er *slechts twee* gedeeltelijk door de staat overgenomen: Roussel-Uclaf (dochter van Hoechst) en ITT die haar twee Franse vestigingen in oktober 1982 voor 215 mln FF aan de Franse staat

verkocht heeft. Om sommige industrieën te herstrukturieren heeft de staat met buitenlands kapitaal moeten onderhandelen, zoals dat uit Qatar, Koeweit en Libanon over de hergroepering van de scheepswerven. En als laatste moeten we nog benadrukken dat alle 174 vestigingen van buitenlandse banken ontzien werden in de nationalisatiegolf.

Belangrijker nog dan de hierboven vermelde feiten is de *snelle vergroting van de buitenlandse investeringen in Frankrijk*, die wijst op een strategie van economische integratie in de internationalisatiebeweging van het kapitaal. Sinds mei 1981 probeert minister Delors onophoudelijk buitenlandse investeringen aan te trekken. Na de devaluatie van de franc van juni 1982 hebben verscheidene ministers zich publiekelijk in die zin uitgesproken: minister Chevènement voor een gezelschap zakenlieden in New York op 21 september 1982 en minister Rocard enige dagen later voor hetzelfde publiek, enzovoort.¹⁸ Deze oproepen aan de multinationals vonden plaats op een moment dat buitenlandse ondernemingen in Frankrijk 818.000 werknemers in dienst hadden (1977) en dat de stroom directe investeringen naar Frankrijk netto 12.427 mln FF (1980) bedroeg.¹⁹ Volgens de DATAR vertegenwoordigden de investeringen door buitenlandse ondernemingen in de industrie in 1979 een aantal van 11.756 arbeidsplaatsen, in 1980 van 11.846 en tijdens de eerste vier maanden van 1981 een van 5400 arbeidsplaatsen. *Dat maakte een strategie die op het behoud van werkgelegenheid is gericht door middel van bescherming van de Franse industrie tegen buitenlandse multinationals, ondenkbaar.* Sinds mei 1981 schijnt de commissie die buitenlandse investeringen moet controleren dan ook maar één investering geweigerd te hebben (van een onderneming uit de VS). Alle andere plannen werden geaccepteerd. Olivetti mocht Logabax overnemen, BSN mocht zijn glasproductie aan een Amerikaanse groep verkopen, Xerox mocht zich in Lille vestigen, Hewlett-Packard in Lyon, Akai in Normandië, enzovoorts, enzovoorts. Bij Ford lag het weer anders. Deze onderneming werd ertoe verleid haar vestiging bij Bordeaux uit te breiden met een investering van een miljard francs tot 1985. Het lokkertje bestond uit staatshulp ter waarde van niet minder dan 195 mln FF in de vorm van regionale ontwikkelingspremies en tegemoetkomingen in de rente. De Franse regering ziet zich zelfs geplaatst voor een Britse klacht bij de Europese Commissie in Brussel wegens het overtreden van EEG-regels, door Kelton-Time een steunbedrag van 300 à 500 mln FF aan te bieden, daarmee vermoedelijk

18. Zie *Le Monde*, 23 september 1982 en 3-4 oktober 1982.

19. In 1978 stonden 9356 bedrijfsvestigingen met een totaal kapitaal

van 50,7 mrd FF onder beheer van 6039 buitenlandse investeerders (Savary, 1981).

ook nog de sluiting van een Schotse vestiging van deze groep veroorzakend.

Is er bescherming mogelijk tegen multinationals? Gegeven de integratie van de Franse produktie in de internationalisatiebeweging van het kapitaal, was het antwoord noodzakelijkerwijs ontkennend — zoals ik zojuist heb laten zien. Bovendien is het onwaarschijnlijk dat er in de economische politiek van links aan de macht ooit de wil aan de dag is getreden om Frankrijk tegen buitenlandse investeringen te beschermen. Was dat te rijmen met de strategie ter herovering van de binnenlandse markt? Met deze vraag moeten we ons nu gaan bezighouden.

3. Een inkoherente economische strategie?

De Franse buitenlandse handel is in de jaren 1981 en '82 blijven verslechteren, welke maatstaf men ook hanteert (zie tabel 3). De strategie van de herovering van de binnenlandse markt heeft tot dit moment geresulteerd in het tegendeel van haar doelstelling. De oorsprong hiervan is van velerlei aard. Om het verband van deze strategie met de buitenlandse druk te onderzoeken, zal het in ieder geval nodig zijn om te bekijken of de directe investeringen een gunstig

tabel 3

Buitenlandse handel van Frankrijk (cijf/fob, in mrd FF), 1979-'82

	1979	1980	1981	1982
export	427	490	576	633
import	437	547	626	726
dekkingsgraad	97,7	89,6	92,0	87,2
penetratiegraad** van buitenlandse industriële produkten	27,0	28,8	29,4	32,0
handelsverkoop door industrie,	+ 46,1	+ 33,6	+ 53,6	+ 12,0*
waarvan:				
halfabrikaten	— 4,6	— 8,2	+ 1,7	—
professionele apparatuur	+ 29,0	+ 26,0	+ 36,6	+ 12,9*
huishoudelijke apparaten	— 4,6	— 5,6	— 7,4	— 10,0*
auto, transport	+ 30,3	+ 28,0	+ 27,1	+ 20,9*
niet-duurzame konsumptiegoederen	— 4,0	— 6,6	— 4,4	— 11,9*

* schattingen, zonder halfabrikaten

** verhouding tussen import en totaal binnenlands gebruik

Bronnen: INSEE, Hannoun (1982), Nezeys (1982)

effekt op de buitenlandse en binnenlandse handel konden hebben, of dat zij in tegendeel een gedeeltelijke verklaring bieden voor de gekonstateerde verslechtering.

Voor een dergelijk onderzoek is het een vereiste dat men *exakt* het aandeel kent van de buitenlandse multinationals, *maar ook dat van de Franse*, in de im- en export van Frankrijk. Helaas laten de bestaande statistieken een direkte beoordeling niet toe. De konsekwentie daarvan is dat, ook als je zou zeggen dat de protektionistische maatregelen invloed moeten hebben op de handelstroom, je deze niet kunt schatten, in die mate namelijk waarin de multinationale ondernemingen een van de nationale producenten afwijkende import- en exportstrategie hebben. En je kunt dus *zeker* niet de invloed van importheffingen op de verdeling van de binnenlandse markt beoordelen.

Ondanks de tekortkomingen van de statistieken kan men er toch informatie aan ontlenu. Behalve de penetratiegraad van de binnenlandse *markt* kunnen we een penetratiegraad van de binnenlandse industriële *produktie* door buitenlandse multinationals berekenen. We definiëren die als de verhouding — voor een bepaalde industrietak — tussen de door multinationale ondernemingen gerealiseerde produktie en de totale produktie in die tak. Bij een herovering van de binnenlandse produktie zou dit verhoudingsgetal moeten dalen. Dat moet overigens als een grove — en te lage — schatting beschouwd worden omdat het geen rekening houdt met produktiecijfers van Franse multinationals in de noemer. Vanuit het ocpunt van de buitenlandse handel bekeken is zo'n grove schatting te betreuren, maar onvermijdelijk aangezien de Franse multinationals op dat punt geen ander gedrag vertonen dan de buitenlandse.

Nu is het interessant om de cijfers van de graad van penetratie van de binnenlandse *markt* door importen te vergelijken met de graad van penetratie in de binnenlandse *produktie* door buitenlandse multinationals (zie tabel 4). De interpretatie van deze cijfers is een delikate aangelegenheid omdat een (onbekend) deel van de import door multinationals op de Franse markt verkocht kan worden.²⁰ Dat is bijvoorbeeld het geval bij de dataverwerkende apparatuur waar de som van beide cijfers voor 1979 ver boven de 100% ligt. Aan de andere kant zijn er industrietakken met een lage penetratiegraad voor de binnenlandse markt (bijvoorbeeld farmaceutische produkten), die voor wat betreft de produktie — voor een deel weer op de Franse markt afgezet — wél veel meer door buitenlandse ondernemingen beheerst worden. Het gevolg is dat de op basis van importen berekende penetratiegraad het *werkelijke* door buitenlandse onder-

20. Hier kan men de moeilijkheid zien die kleeft aan het bepalen van de produktie van de multinationals aan

de hand van hun omzetcijfers, die te wijten is aan de slechte beschikbaarheid van statistisch materiaal.

tabel 4

Penetratiegraad voor import en voor produktie van buitenlandse multinationals

	penetratiegraad van de binnenlandse markt (%)		
	voor de import*		voor de produktie door buitenlandse MNO's**
	1970	1979	1979
landbouwmachines	21	25	52
apparaten	37	56	28
industriële uitrusting	29	48	15
transportmateriaal	26	52	31
precisie-instrumenten	32	48	33
dataverwerking	55	98	83
elektrische materialen	12	23	38
professionele elektronika	24	35	37
kleding	6	23	8
textiel	19	47	35
farmaceutika	—	8	44
parachemie	—	61	55
vliegtuigindustrie	—	0	10

* Verhouding tussen import en binnenlandse vraag in prijzen van 1970

** Deel van de bedrijfstakomzet vóór belastingen van de ondernemingen die onder controle van buitenlands kapitaal staan

Bron: STISI, Ministerie van Industrie, Mistral (1982a), Bellon en Chevalier (1983)

72

nemingen bestreken deel van de markt onderschat. Linkse strategen dachten door middel van importverminderingen de Franse produktie en binnenlandse accumulatie beter te kunnen beheersen. Maar deze importverminderingen — die trouwens niet eens plaatsvonden — *hadden onmiddellijk gekompenseerd kunnen worden door vestigingen van buitenlandse multinationals, door een vergroting van hun op de Franse markt af te zetten produktie.*

Bij deze eerste inkoherentie, die duidelijk de ondoeltreffendheid bewijst van importbeperkingen, tolmuren en dergelijke,²¹ kunnen nog andere gevoegd worden die alle evenzeer te wijten zijn aan de veronachtzaming van de invloed van multinationale ondernemingen op

21. Zoals het tegenhouden van Japanse videorecorders in Poitiers; Thomson-JVC zijn overeengekomen

om deze apparaten op Frans grondgebied te produceren.

de buitenlandse handel. Savary (1981; op basis van een in 1974 verricht onderzoek) heeft aangetoond dat buitenlandse ondernemingen die in Frankrijk gevestigd zijn in het algemeen minder exporteerden dan Franse bedrijven. De vergroting van de buitenlandse investeringen in Frankrijk sinds 1981 is derhalve in principe niet gunstig voor de export. In 1979 waren van de 56 grootste exporteurs er slechts 10 in buitenlandse handen. Andere onderzoeken bevestigen dit beeld. In een van deze onderzoeken (François e.a., 1980) werd geconstateerd dat de verhouding tussen export- en omzetcijfers van door buitenlands kapitaal gecontroleerde ondernemingen veel lager ligt dan voor de Franse: 17,9% tegen 23,2%. Deze verhouding ligt voor dochters van buitenlandse multinationals wat hoger, temeer omdat die kleiner zijn. De sinds mei 1981 goedgekeurde investeringen betreffen echter voornamelijk de grotere vestigingen. Men kan van deze investeringen dan ook geen grote stimulans voor de Franse export verwachten. Recentere onderzoeken gaan in dezelfde richting, en tonen aan dat 150 ondernemingen bijna de helft van de totale export voor hun rekening nemen (Cardot en Dubarry, 1982); hiervan staan 54 onder controle van buitenlandse bedrijven en deze 54 zorgden in 1979 voor 20% van de import en minder dan 10% van de export. Twee derde van deze buitenlandse groepen voeren per saldo meer in dan ze exporteren. Daar het bij een deel van deze goederenstroom om interne stromen binnen multinationals gaat, kan men zich afvragen of het voortdurend aantrekken van buitenlandse investeringen in de huidige economische politiek geen verslechtering van de buitenlandse verkopen en voortgaande penetratie van de binnenlandse markt met zich mee zal brengen. Daarmee stuiten we op een tweede inkoherentie van de linkse strategie, *die tussen neo-protекtionisme voor de markt en integratie in de internationalisatie van de produktie*.²² Savary (1981) heeft aangetoond dat de internationalisatie van Franse ondernemingen een positief effect heeft gehad op de buitenlandse handel tussen 1974 en 1977, maar dat dit effect steeds minder belangrijk werd. In de kapitaalgoederensektor werden in die periode veel vestigingen in het buitenland geopend, waarvan de produkten vervolgens weer in Frankrijk geïmporteerd werden. In de half-fabrikatenindustrie volgen Franse multinationals een strategie gericht op het verkrijgen van toegang tot lokale markten via internationalisatie, daarmee de export in deze sektor verminderend. De

22. Deze kritiek moeten we door een sektorgewijze differentiatie relativeren. In de landbouwmachinesektor zijn de buitenlandse ondernemingen grotere exporteurs dan de Franse (Monjal, 1982). Gemiddelde export-sektoren zijn naar rangorde: scheeps-

bouw, vliegtuigindustrie, transport-middelenindustrie, informatika, enzovoort... (Roncin, 1982). In de twee eerste sektoren hebben buitenlandse ondernemingen het minst geïnvesteerd, in de derde gemiddeld en in de vierde sektor het meest.

verplaatsing van de textielproductie en die van andere sectoren naar de derde wereld zou de sterke daling in de handelsopbrengsten van de hiermee verbonden industrieën verklaren. Wat de vergrote publieke sektor betreft: daartoe behoren 116 zeer actief exporterende bedrijven, waaronder de grootste Franse exporteurs maar ook de grootste importeurs (vooral in de energiesector). In 1979 leverden deze firma's een negatieve bijdrage aan de handelsbalans van 2,5 mrd FF. De derde inkoherentie: *de internationalisatie van de Franse produktie – inklusief die in de vergrote publieke sektor – is niet in staat een tegenwicht te vormen voor de effecten van in Frankrijk gevestigde buitenlandse ondernemingen op de buitenlandse handel.*

Het totaal van deze effecten maakt het begrijpelijk (waarschijnlijk) waarom het gematigd neo-protektionisme afglijdt in de richting van een klassiek protektionisme: kwantitatieve importbeperkingen, verscherpte deviezenbepalingen, devaluaties (zoals die van juni 1982), gekombineerd met een loon- en prijsstop. Deze oplossingen werden achtereenvolgens binnen één jaar doorgevoerd, zonder evenwel de vermindering in de handel met het buitenland te stoppen. Wél werden door *al* die maatregelen nieuwe buitenlandse investeringen aangelokt, zodat de protektie een stimulans voor de internationalisatie van de produktie vormde (De Bernis, 1983). De invoering van deze maatregelen accentueert nogmaals de genoemde inkoherenties, de onmogelijkheid zich tegen multinationals te beschermen en dus ook om de binnenlandse markt te heroveren. De opschorting van de importvergunningen voor goederen uit Hong Kong en Taiwan in augustus 1982 en vervolgens de controle op de Japanse videorecorders zijn exemplarisch voor deze houding. JVC gaat nu de produktie in Frankrijk zelf opzetten zoals Mitsubishi en Sanyo dat in Groot-Brittannië en Sony, Hitachi en Matsushita dat in West-Duitsland hebben gedaan. De afwezigheid van concurrerende nationale produktie, de politiek die stabilisatie van de werkgelegenheid moest brengen, en de recessie die tot een vermindering van de binnenlandse investeringen leidt, zorgen allemaal samen voor een toename van de buitenlandse investeringen in Frankrijk, wat weer een stijging van de daarmee verbonden import met zich meebrengt, en een negatief saldo op de balans van in- en uitstromende vergoedingen in verband met licenties en andere technologie-overdrachten (in 1980 bedroeg dat negatieve saldo 2242 mln FF, in 1981 2457 mln en in 1982 3318 mln²³).

23. Zie voor een meer gedetailleerde studie het rapport van Saint-Cricq (1982).

Kan men in het licht van deze grenzen die er gesteld zijn aan de terugkeer naar het klassieke protektionisme, blijven hopen dat internationalisatie van de genationaliseerde ondernemingen een waarborg zal zijn voor het behoud van een belangrijke positie van het Franse bedrijfsleven op de wereldmarkt? Niets is minder waar – om twee redenen. De buitenlandse handel van de publieke sektor heeft een weinig gunstige structuur, zoals men heeft kunnen zien. De multinationals in staatshanden moeten net als alle andere onderhandelen met de overheden van de landen waarin zij willen uitbreiden. Daarmee stellen ze zich in de huidige fase van de crisis bloot aan 'repesailles' voor het door hen in het verleden gevoerde beleid. Er is in maart 1983 veel verontwaardiging losgekomen over de weigering van het Bundeskartellamt de overeenkomst Thomson-Grundig goed te keuren; niemand nam de moeite het Franse publiek eraan te herinneren dat Thomson in 1982 zijn Videocolor-fabriek in Ulm had gesloten en zo 5000 mensen op straat zette. Het Duitse geheugen is hier zonder twijfel minder kort dan het Franse. De SGPM werd vanuit Denemarken scherp bekritiseerd voor de sluiting vorig jaar van de vestiging in Korsoer waardoor 500 werknemers op straat kwamen te staan. Ook met de 'repesailles' kom je snel van het terrein van de handel op dat van de internationalisatie van de produktie. De coherentie van een strategie met als zwaartepunt het beschermen van de binnenlandse markt kan er alleen maar door worden verzwakt.

4 De rol van transnationale banken in de internationalisatie van de produktie

De moeilijkheden die de hierboven beschreven strategie op haar weg is tegengekomen hebben zeer zeker een objektieve ontstaansgrond. Maar de strategie zelf gaat ook mank aan een aantal fouten in de beoordeling van de internationalisatie van het kapitaal zoals die tegenwoordig plaatsvindt. De eerste bestaat eruit, dat de internationalisatie van de economieën vooral beschouwd wordt als resultante van de internationale uitwaaiing van een dominante akkumulatiewijze, die het beleid ter beheersing van nationale economieën overal in dezelfde richting dwingt – terwijl die eigenlijk voortvloeit uit de activiteiten van multinationals (Mistral, 1982b). Het idee van de herovering van de binnenlandse markt is op die beoordelingsfout gebaseerd. Een tweede vult de eerste aan, in de zin dat ook daarbij sprake is van een onderschatting van de rol van multinationale ondernemingen. Het gaat hier om de veronderstelling dat – met de internationalisatie van het kapitaal – het internationale kredietstelsel steeds meer de plaats zal innemen van direkte buitenlandse investeringen (Palloix, 1982). Zeker, de Franse schuld aan het buitenland heeft in 1982 een rekordhoogte bereikt en wordt door geen enkel ander ontwikkeld land geëvenaard. Maar dat betekent nog

niet dat een dergelijk kredietsysteem *de plaats inneemt* van internationalisatie van de produktie. Deze twee bewegingen vormen integendeel *elkaars komplement en vinden in dezelfde landen plaats*. Frankrijk behoort óók bij de landen waar de internationalisatie van het industriële kapitaal samenvalt met die van het financierskapitaal.²⁴ Evenzeer versterkt de internationale kredietverlening de ontwikkeling van direkte buitenlandse investeringen, en omgekeerd. Vormt het rapport van 30 juli 1982 van de financiële commissie van de Assemblée Nationale niet het konkrete bewijs van deze beoordelingsfouten? Daarin wordt een grootscheepse kapitaalvlucht onthuld door middel van transferprijzen voor goederenstromen binnen multinationals, beloning van fiktieve diensten binnen deze groepen en manipulaties met kapitaal via Zwitserse banken.

Hilferding, Bucharin, Kautsky en Lenin karakteriseerden het imperialisme als het tijdperk van het financierskapitaal. Hilferding (1910) zag de vorming van het financierskapitaal als basis en beginpunt van de kapitaalexport. Bucharin (1915) schreef dat "de internationaal georganiseerde dominantie van banken één van de niet te ontkennen feiten van de economische werkelijkheid is" (p. 60). De internationale centralisatie van kapitaal, waarin het bankkapitaal van transnationale banken bij het industriële kapitaal van multinationale ondernemingen gevoegd is, vormt tegenwoordig het *transnationale financierskapitaal*. Aan dit financierskapitaal kleven twee nieuwe aspecten, vergeleken met het financierskapitaal waar de vier bovengenoemde theoretici het over hadden:

— het reeds bereikte hoge peil van internationalisatie van industrieel en bankkapitaal verscherpt de transnationale dimensie van het financierskapitaal en de expansie ervan in alle winstgevendende sectoren van de wereldeconomie;

— banken hebben sinds 1965, en nog meer vanaf 1970, een zeer actieve rol gespeeld, omdat de overvloedige liquiditeitspositie hen dwong het geld winstgevend uit te zetten. Dat deden ze door hun geld aan multinationals te lenen ten behoeve van hun buitenlandse expansie, of door de schulden van de nieuwe geïndustrialiseerde landen (bijvoorbeeld Zuid-Korea, Taiwan, Brazilië) te financieren. De essentie van deze uiteenzetting is dat in het transnationale financierskapitaal industrieel en bankkapitaal *organisch met elkaar verbonden* internationaliseren. De internationale produktie en cirkulatie wordt steeds meer door dit gekombineerde transnationale financierskapitaal beheerst. Het gezamenlijk internationaliseren komt tot uitdrukking in joint-ventures, wederzijdse financiële deelnemingen, dubbelfunkties en de diensten die transnationale banken aan multi-

24. Voor een gedetailleerde analyse van deze dubbele tendens tijdens de

krisis, zie Andreff (1983).

nationals verlenen. De groeiende schuldenlast van de multinationals aan deze banken (veelal afkomstig uit hetzelfde land als de ondernemingen zelf) wordt veroorzaakt door de voortdurende uitbreiding van de door de transnationale banken aangeboden diensten: financiering van buitenlandse vestigingen, het plaatsen van middellange Euro-kredieten en Euro obligaties, leasing, adviezen over financiering en computers, technische expertise voor het beoordelen van (door de banken te financieren) investeringsprojecten (Pastre, 1979). De internationalisatie van het bankkapitaal behelst tevens de diversifikatie ervan naar industriële activiteiten. Deze tendens wordt nog eens versterkt door de groei in het aantal dubbelfuncties die de multinationals en transnationale banken met elkaar verbinden (Fennema, 1982). Het voornaamste gevolg van deze internationale centralisatie van het kapitaal is dat de *winstvoet* van de betrokken dominante kapitalen op peil gehouden wordt. De grote winsten die zowel de transnationale banken als multinationals buiten het land van oorsprong maken compenseren het stagneren of teruglopen van de winst in de thuislanden van deze ondernemingen.

5 Wat te doen: je beschermen tegen de multinationals of buiten de crisis zien te geraken?

Men kan uit het voorgaande niet afleiden dat de oplossing van de hierboven besproken inkoherenties zou liggen in het isoleren (wat niet eens zou kunnen) van de Franse economie van de 'transnationale monopolies'. Soms wordt dit bovendien als uitweg voor de binnenlandse crisis gezien. Deze suggestie stoelt namelijk op de hypothese dat met het breken met de multinationals een van de factoren (een van de 'schuldigen'?) van de binnenlandse crisis zou verdwijnen. Welnu, de multinationale ondernemingen blijven – ook temidden van de crisis – de enige bedrijven die hun rentabiliteit zien verbeteren, waarvan de groei blijft aanhouden en die een veel dynamischer investeringspatroon (in het buitenland) te zien geven dan waarvan er in het binnenland sprake is. De statistieken van hun economische prestaties bevestigen dit zowel voor de gehele wereld (Andreff, 1983) als voor buitenlandse ondernemingen in Frankrijk of Franse in het buitenland (Savary, 1981). Elke economische strategie van links bevindt zich in de greep van het volgende dilemma: ofwel op de multinationals steunen om een (kapitalistische) uitweg uit de crisis te zoeken, of de logica van de internationalisatie van het kapitaal bestrijden, maar zich daarmee van die kapitaalfractie isoleren die het best in staat is om uit de crisis te komen. Dit dilemma laat nauwelijks meer dan drie denkbare oplossingen toe: a. de autarkie weer opzoeken tegenover het transnationale kapitaal. Over een dergelijke strategie heeft nooit minder eenstemmigheid

geheerst dan in de politieke coalitie die sinds mei 1981 aan de macht is;

b. een politiek ter stimulering van economische activiteiten en verdediging van het werkgelegenheidspeil in werking zetten, teneinde de binnenlandse crisis te verzachten en onderwijl proberen een neutrale of welwillende houding van de multinationale ondernemingen tegenover deze doelstellingen te bewerkstelligen. Een ombuiging van het normale gedrag van deze ondernemingen eisen – en niet alleen op het gebied van im- en export – brengt een forse kans op inkoherenties met zich mee: die treden al op zodra de multinationals toch hun eigen strategie blijven volgen. Een dergelijke aanpak lijkt de eerste fase (mei '81-juni '82) van de linkse economische politiek te hebben geïnspireerd en tot op zekere hoogte ook de tweede (juni '82-maart '83);

c. onverkort samenwerken met het transnationale kapitaal en een geforceerde integratie van de Franse economie in de wereld economie nastreven, door de voorwaarden voor winstgevendheid op Franse bodem te verbeteren. De loon- en prijsstop die de devaluatie van juni 1982 vergezelden waren een eerste stap in die richting. De meningsverschillen die de devaluatie van maart 1983 omgaven en vooral de handhaving van de deelneming van de franc in het Europese monetair stelsel tonen dat dit één van de inzetten was van een derde fase in de economische politiek van links. De politiek van soberheid die sinds april 1983 wordt doorgevoerd is zeker gericht op herstel van de betalingsbalans. Deze politiek heeft nog een sekondair, onmiddellijk en niet te veronachtzamen effect in die zin dat daardoor de winstgevendheid in Frankrijk verbeterd wordt. In het bijzonder die van buitenlandse investeerders.

Onder de invalshoek van de hier besproken vragen wordt de keuze nu duidelijk: een akkoord zien te bereiken met de landen die druk uitoefenen en een uitweg uit de crisis zoeken met steun van de multinationals en binnen de logika van internationalisatie van het kapitaal. Deze keuze kan wellicht enige inkoherenties zoals die in deze tekst zijn geanalyseerd uit de weg ruimen. Maar kan men dan, wat de 'buitenlandse' dimensie ervan betreft, nog van een *linkse* economische strategie spreken?

Literatuur

- ANDREFF, W., 1983, *Les multinationales hors la crise*, Ed. Le Sycomore
- BEAUD, M., 1982, La politique économique socialiste à l'épreuve, Forum des Economistes, te verschijnen in *Les Temps Modernes*
- BELLON, B., CHEVALIER, J.M., 1983, *L'industrie en France*, CREI, Flammarion

- BERTIN, G., 1982, Choix du protectionnisme et régulation du commerce extérieur, *Revue Economique*, nr 6, november 1982
- BOBE, B., 1982, La politique commerciale française, in BOURGUINAT (1982)
- BOURGUINAT, H., 1982, red., *Internationalisation et autonomie de décision. Repères pour les choix français*, Ed. Economica
- BUCHARIN, N., 1915, *Imperialism and World Economy*, Merlin Press, 1972
- CARDOT, Z., DUBARRY, J.P., 1982, Les importateurs sont-ils aussi exportateurs, *Economie et statistique*, nr 142, maart 1982
- C.E.R.E.M., 1981, *L'intégration de l'économie française dans l'économie mondiale (1969-1978)*, Ed. Economica (te verschijnen)
- DE BERNIS, G., 1983, *De quelques questions à propos de 'la montée du protectionnisme'*, Séminaire ISMEA, 3 maart 1983
- FENNEMA, M., 1982, *International networks of banks and industry*, Martinus Nijhoff Publishers
- FRANÇOIS, J.P., MATHIEU, E., SUBERCHINOT, M., Les exportateurs de l'industrie en 1976, *Economie et Statistique*, nr 122, juni 1980
- GRJEBINE, A., 1982, La reconquête du marché intérieur et la relance économique: esquisse d'une stratégie, *Revue Economique*, nr 6, november 1982
- HANNOUN, M., 1982, 1981: une année difficile pour l'industrie, *Economie et Statistique*, nr 146, juli/augustus 1982
- HENNER, H.F., 1982, Le protectionnisme: bilan, limites, réexamen, *Revue Economique*, nr 6, november 1982
- HILFERDING, R., 1910, *Das Finanzkapital*
- LIENART, J.L., 1981, Les fondements externes d'une stratégie d'autonomie, Colloque du CNRS, Bordeaux, juni 1981
- LIPIETZ, A., 1982, L'échec de la première phase, Forum des Economistes, te verschijnen in *Les Temps Modernes*
- MESSERLIN, P., 1982, Reconquête du marché intérieur ou protectionnisme?, in BOURGUINAT (1982)
- MICHALET, C.A., 1983, *Nationalisations et internationalisation*, Ed. La Découverte-Maspéro (ko-auteurs: M. DELAPIERRE, B. MADEUF en C. OMINAMI)
- MISTRAL, J., 1979, Une politique de l'offre. Reconquérir le marché intérieur, *Les Cahiers Français*, nr 192, juli/september 1979
- MISTRAL, J., 1982a, Maîtrise du marché intérieur, compétitivité et redéploiement. Principes de la politique industrielle pour la décennie 1980, in BOURGUINAT (1982)
- MISTRAL, J., 1982b, La diffusion internationale de l'accumulation intensive et sa crise, in REIFFERS (1982)
- MONJAL, C., 1982, L'industrie française du machinisme agricole et son environnement international, *Bulletin du Crédit National*, 3ème trimestre
- NEZEYS, B., 1982, *Les relations économiques extérieurs de la France*, Ed. Economica
- PALLOIX, C., 1978, *Travail et production*, Maspéro
- PALLOIX, C., 1982, Crise et nouvelles formes de l'impérialisme. Economie de crédit international et extension internationale du

- salariat, in REIFFERS (1982)
- PASTRE, O., 1979, *La stratégie internationale des groupes financiers américaines*, Ed. Economica
- Plan intérimaire. *Stratégie pour deux ans, 1982-1983*, La Documentation Française 1981
- RADICE, H., 1982, *The National Economy. A Keynesian Myth?*, Conférence of Socialist Economists, Bradford, juli 1982
- REIFFERS, J.L., 1982, red., *Economie et fiance internationales*, Ed. Dunod
- RONCIN, A., 1982, L'engagement des P.M.I. dans l'exportation, *Economie et Statistique*, nr 148, oktober 1982
- SAINT-CRICQ, M., 1982, La place et l'importance des transferts techniques dans les échanges extérieurs, Rapport au Conseil Economique et Social, *Journal Officiel*, 19 augustus 1982
- SAVARY, J., 1981, *Les multinationales françaises*, P.U.F.
- THOLLON POMMEROL, V., 1982, Les groupes publics et privés, *Economie et Statistique*, nr 147, september 1982